

tentiam mendaciorum suorum fraude corrumpunt, ne Deo indignanti satisfiat, ne Christum Dominum suum qui Christianus esse vel erubuit antè vel timuit, postmodum quærat, ne ad Ecclesiam qui de Ecclesia recesserat, redeat. Datur opera, ne satisfactionibus et lamentationibus justis delicta redimantur, ne vulnera lachrymis abluantur. Pax vera falsæ pacis mendacio tollitur, salutaris sinus matris novercā intercedente præcluditur, ne de pectore atque ore lapsorum fletus et gemitus audiatur. Compelluntur adhuc insuper lapsi ut, linguis atque ore quo in Capitolio antè deliquerant, sacerdotibus convictum faciant, confessores et virgines et justos quosque fidei laude præcipios atque in Ecclesia gloriosos contumeliis et maledicis vocibus prosequantur. A quibus quidem non tam nostrorum modestia et humilitas et pudor cæditur, quām illorum ipsorum spes et vita laceratur. Neque enim qui patitur, sed qui facit convictionem, miser est, nec qui a fratre vapulat, sed qui fratrem cædit, in lege peccator est; et, cùm nocentes innocentibus injuriam faciunt, illi patiuntur injuriam qui facere se credunt.

Denique¹ hinc illis percussa mens et hebes animus et sensus alienus est. Ira est Dei non intelligere delicta, ne sequatur pœnitentia, sicut scriptum est: *Et dedit illis Deus spiritum transpunctionis*^a, ne revertantur scilicet et currentur, et depreciationibus et satisfactionibus justis post peccata sanentur. Paulus apostolus in Epistola sua ponit, et dicit: *Dilectum veritatis non habuerunt ut salvi fierent; ac propterea mittet illis Deus operationem erroris, ut credant mendacio, ut judicentur omnes qui non crediderunt veritati, sed sibi placent in injustitia*^b. Pri-

¹ Por eso, finalmente, están poseídos de vértigo, su alma es insensible, y su razon extrañada.

^a Isai. xxix.—b II Thess. ii.

mus felicitatis gradus est non delinquere; secundus, delicta cognoscere. Illuc¹ currit innocentia integra et illibata, quæ servet; hic succedit medela, quæ sanet. Quod utrumque isti offenso Deo perdiderunt, et ut amissa sit gratia quæ de baptismi sanctificatione precipitur, et non subveniat pœnitentia, per quam culpa curatur.

¶ An putas, frater, levia esse adversus Deum facinora, parva et modica delicta, quòd per illos non rogatur majestas indignantis Dei; quòd non timetur ira et ignis et dies Domini; quòd, imminentे antichristo, exaratur fides militantis populi, dum tollitur vigor et timor Christi? Viderint² laici, hoc quomodo eurent. Sacerdotibus labor major incumbit in asserenda et procuranda Dei majestate, ne quid videamur in hac parte negligere, quando admoneat Dominus, et dicat: *Et nunc præceptum hoc ad vos est, o sacerdotes. Si non audieritis, et si non posueritis in corde vestro ut detis honorem nomini meo, dicit Dominus, immittam in vos maledictionem, et maledicam benedictionem vestram*^a. ¶ Honor ergo datur Deo, quando sic Dei majestas et censura contemnitur, ut, cùm si ille indignari et irasci sacrificantibus³ dicat, et cùm pœnas æternas et supplicia perpetua comminetur, proponatur a sacrilegis atque dicatur ne ira cogitetur Dei, ne timeatur judicium Domini, ne pulsetur ad Ecclesiam Christi; sed, sublatâ pœnitentiâ nec ullâ exomologesi criminis facta, despactis episcopis atque calcatis, pax a presbyteris verbis fallacibus prædicetur, et, ne lapsi surgant, aut foris positi ad Ecclesiam redeant, communicatio non communicantibus of-

¹ *Illic:* en el primer grado de la felicidad, en no delinquir.
Hic: en el segundo, en reconocer la falta ó faltas.

² Vean de su parte los legos cómo pondrán remedio á semejantes abusos.

^a Contra los que sacrifican en honor de los falsos dioses.

^a Malach. II.

feratur? Quibus etiam satis non fuit ab Evangelio recessisse, spem lapsis satisfactionis et pœnitentiae sus tulisse, fraudibus involutos, vel adulteriis commaculatos, vel sacrificiorum funesta contagione pollutos, ne Deum rogarent, ne in Ecclesia exomologesin criminum facerent, ab omni et sensu et fructu pœnitentiae amovisse, foris sibi extra Ecclesiam et contra Ecclesiam constituisse conventiculum perditæ factionis, cùm malè sibi conciorum et Deum rogare ac satisfacere nolentium caterva confluaret.

Post ista adhuc insuper, pseudoepiscopo sibi ab hæreticis constituto, navigare audent, et ad Petri cathedram atque ad Ecclesiam principalem, unde unitas sacerdotalis exorta est¹, a schismaticis et profanis litteras ferre, nec cogitare eos esse Romanos quorum fides Apostolo prædicante laudata est,² ad quos perfidia habere non possit accessum. Quæ autem causa veniendi et pseudoepiscopum contra episcopos factum nuntiandi? aut enim placet illis quod fecerunt, et in suo scelere perseverant; aut, si displicet et recedunt, sciunt quò revertantur. Nam, cùm statutum sit ab omnibus nobis et æquum sit pariter ac justum, ut uniuscujusque causa illic audiatur ubi est crimen admissum, et singulis pastoribus portio gregis sit adscripta, quam regat unusquisque et gubernet, rationem sui actūs Domino redditurus, oportet utique, eos quibus præsumus, non circumcursare, nec episcoporum concordiam cohærentem suā subdolā et fallaci temeritate collidere³, sed agere illic causam suam ubi et accusatores habere et testes sui criminis possint, nisi si⁴ paucis desperatis et

¹ Véase aquí bien marcada la supremacia de la Iglesia de Roma.

² Comprometer, procurar desunir.

³ A menos que, etc.: ironía.

⁴ Rom. I.

perditis minor videtur esse auctoritas episcoporum in Africa constitutorum, qui jam de illis judicaverunt, et eorum conscientiam multis delictorum laqueis vinclam judicij sui nuper gravitate damnarunt. Jam causa eorum cognita est, jam de eis dicta sententia est; nec censuræ congruit sacerdotum mobilis atque inconstans animi levitate reprehendi¹, cùm Dominus doceat, et dicat: *Sit sermo vester, est est, non non².*

Si eorum qui de illis priore anno judicaverunt numerus cum presbyteris et diaconibus computetur, plures tunc assuerunt judicio et cognitioni, quām sunt iisdem isti qui cum Fortunato nunc videntur esse conjuncti. Scire enim debes, frater charissime, eum, posteaquam pseudoepiscopus ab hæreticis factus est, jam penè ab omnibus esse desertum. Namque ii quibus in præteritum præstigia obtendebant et dabantur verba fallacia quòd simul ad Ecclesiam regressuri dicerentur, postequam viderunt illic pseudoepiscopum factum, frustratos et deceptos se esse didicerunt, et remeant quotidie atque ad Ecclesiam pulsant, nobis tamen³, a quibus ratio Domino reddenda est, anxiè ponderantibus et sollicitè examinantibus, qui recipi et admitti ad Ecclesiam debeant. Quibusdam enim ita aut crimina sua obsistunt⁴, aut fratres obstinatè et firmiter renituntur, ut recipi omnino non possint nisi cum scandalo et periculo plurimorum. Neque enim sic putamina quedam colligenda sunt, ut quæ integra et sana sunt, vulnerentur, nec utilis aut consultus est pastor qui ita morbidas et contactas oves gregi admiscet,

¹ Incurrir en la nota de inconstantes y ligeros.

² Sin embargo Nos, ó yo, ó nosotros, que etc. Los participios ponderantibus y examinantibus tradúzcanse como indicativos.

³ Les dañan de tal manera, les son de tal manera un obstáculo.

⁴ Matth. v.

ut gregem totum mali cohærentis afflictione contaminet¹. Non attendas ad numerum illorum. Melior est enim unus timens Deum, quam mille filii impii, sicut locutus est Dominus per Prophetam, dicens: *Fili, ne jucunderis in filiis impiis, si multiplicentur tibi, cùm non fuerit timor Dei in ipsis².*

Oh! si posses, frater charissime, istic interesse nobiscum cùm pravi isti et perversi de schismate revertuntur! Videres quis mibi labor sit persuadere patientiam fratibus nostris, ut, animi dolore sopito, recipiens malis curandisque consentiant. Namque, ut gaudent et lœtantur cùm tolerabiles et minùs culpabiles redeunt, ita contra fremunt et reluctantur quoties inemendabiles et protervi, et vel adulteriis vel sacrificiis contaminati, et post hæc adhuc insuper et superbi, sic ad Ecclesiam remeant, ut bona intùs ingenia corrumpant. Vix plebi persuadeo, imò extorqueo, ut tales patientur admitti. Et justior factus est fraternitatis dolor³ ex eo quòd unus atque alius, obnitente plebe et contradicente, meā tamen facilitate suscepti, pejores extiterunt quàm priùs fuerant, nec fidem pœnitentiæ servare potuerunt, quia nec cum vera pœnitentia venerant.

De istis verò quid dicam qui nunc ad te cum Felicissimo omnium criminum reo navigaverunt, legati a Fortunato pseudoepiscopo missi, tam falsas ad te litteras afferentes, quàm est et ipse cuius litteras ferunt falsus, quàm est ejus peccatorum multiplex conscientia, quàm execrabilis vita, quàm turpis; ut, etsi in

¹ Nos hemos dispensado de hacer notar la variedad y riqueza de las comparaciones y metáforas que embellecen el estilo de san Cipriano en esta carta, verdadera obra maestra oratoria, en la que la lógica más severa se reviste con los adornos de la más brillante imaginación. El lector inteligente habrá suplido nuestro silencio.

² Sentimiento, tristeza, descontento.

³ Eccli. xvi.

Ecclesia essent, ejici tales de Ecclesia debuisent? Denique, quia conscientiam suam nōrunt, nec nos audent adire aut ad Ecclesiæ limen accedere, sed foris per provinciam circumveniendis¹ fratibus et spoliandis pererrant, et, omnibus jam satis noti, atque undique pro suis facinoribus exclusi, illuc etiam ad vos navigant. Neque enim potest illis frons esse ad nos accedendi aut apud nos consistendi, cùm sint acerbissima et gravissima crimina quæ eis a fratibus ingeruntur. Si² judicium nostrum voluerint experiri, veniant. Denique si qua illis excusatio et defensio potest esse, videamus quem habeant satisfactionis suæ sensum, quem afferant pœnitentiæ fructum. Nec Ecclesia istic cuiquam clauditur, nec episcopus alieni denegatur. Patientia et facilitas et humanitas nostra venientibus præstò est. Opto omnes in Ecclesiam regredi, opto universos comilitones nostros intra Christi castra et Dei Patris domicilia concludi. Remitto omnia, multa dissimulo studio et voto colligendæ fraternitatis. Etiam quæ in Deum commissa sunt, non pleno judicio religionis³ examino. Delictis plusquam oportet remittendis penè ipse delinquo. Amplexor promptâ et plenâ dilectione cum pœnitentia revertentes, peccatum suum satisfactione humili et simplici confitentes. Si qui autem sunt qui putant se ad Ecclesiam non precibus sed minis regredi posse, aut existimant aditum se sibi non lamentationibus et satisfactionibus sed terroribus facere, pro certo habeant, contra tales clausam stare Ecclesiam Domini, nec castra Christi invicta et fortia, Domino tuente munita, minis cedere. Sacerdos Dei Evangelium

¹ Ocupados en sorprender y despojar á nuestros hermanos.

² Si quieren comparecer ante Nos, presentarse á nuestro tribunal.

³ Con la entera severidad que me prescribe mi religion (obligacion de juez), ó la religion (de la cual soy ministro.)

tenens et Christi præcepta custodiens occidi potest,
vinci non potest.

Suggerit et subministrat nobis exempla virtutis ac fidei Zacharias antistes Dei: qui, cùm terreri minis et lapidatione non posset, in templo Dei occisus est, clamans et identidem dicens quod nos quoquè contra hæreticos clamamus et dicimus: *Hæc dicit Dominus: De-reliquistis vias Domini, et Dominus derelinquet vos*¹. Neque enim quia pauci temerarii et improbi celestes et salutares vias Domini derelinquent, et sancta non agentes a Sancto Spiritu deseruntur, ideo et nos divinæ traditionis immemores esse debemus, ut majora ² esse furentium scelera quam sacerdotum judicia censemus, aut existimemus, plus ad impugnandum posse humana conamina quam quod ad protegendum prævalet divina tutela. An ad hoc, frater charissime, deponenda est ³ catholicæ Ecclesie dignitas, et plebis intus positæ fidelis atque incorrupta majestas, et sacerdotalis quoquè auctoritas ac potestas, ut judicare velle se dicant de Ecclesiæ præposito extra Ecclesiam constituti, de Christiano hæretici, de sano saucii, de integro vulnerati, de stante lapsi, de judice rei, de sacerdote sacrilegi⁴? Quid superest quam ut Ecclesia Capitolio cedat, et, recendentibus sacerdotibus ac Domini altare removentibus, in cleri nostri sacrum venerandumque congestum simulacra atque idola cum aris suis transcant, et Novatiano declamandi adversum nos atque increpandi largior et plenior materia præstetur, si ii

¹ Más poderosos.

² Debe rebajarse ó humillarse hasta el punto de, etc.

³ ¿Qué puede hallarse de más vivo ni más contundente entre los grandes oradores de la antigüedad, que esa acumulación de antítesis, tan naturales y expresadas con tan admirable precision?

⁴ II Paral. xxiv.

qui sacrificaverunt et Christum publicè negaverunt, non tantum rogari et sinè acta pœnitentia admitti, sed adhuc insuper cœperint terroris sui potestate domi-nari ¹?

Si pacem postulant, arma deponant. Si satisfaciunt, quid minantur ²? Aut si comminantur, sciant quia a Dei sacerdotibus non timentur. Neque enim et anti-christus, cùm venire cœperit, introibit in Ecclesiam quia minatur, aut armis ejus et violentiæ ceditur quia resistentes peremptur se esse profitetur. Armant nos hæretici, dum nos putant sua comminatione ter-rieri, nec in pace nos dejiciunt, sed magis erigunt et ac-cendunt, dum ipsam pacem persecutione pejorem fra-tribus faciunt.

Et optamus quidem ³ ne quod loquuntur furore, im-pleant crimine, ne qui verbis perfidis et crudelibus peccant, factis quoquè delinquent. Oramus ac depre-camur Deum, quem provocare illi et exacerbare non desinunt, ut eorum corda mite-scant, ut furore deposito ad sanitatem mentis redeant, ut pectora opera delicto-rum tenebris ⁴ pœnitentiae lumen agnoscant, et magis

¹ La Iglesia cediendo su puesto al capitolio, los sacerdo-tes retirándose y llevando consigo el altar del verdadero Dios, los ídolos y los altares sustituidos á la sagrada catedra de la verdad; y, por complemento de todo, los traidores, los renegados, no solamente suplicados y admitidos sin ha-cer penitencia, sino hasta dominando por el terror; bá aquí las consecuencias que podrían resultar de la debilidad con los nuevos cismáticos. ¡Qué grandeza en estas imágenes, y qué cuadro tan propio para levantar la indignacion de los fieles servidores de Jesucristo!

² Nótese la facilidad con que el santo Autor pasa del género grandioso y patético al tono sencillo y vivo de una discusion animada.

³ Sin embargo, deseamos con todas veras que, etc.

⁴ Sus corazones oscurecidos por las tinieblas del pecado. (Como los antiguos creian que la inteligencia reside en el corazon, por eso se dice aquí *pectora*; en cuya voz hay además metonimia, es decir, se pone el continente por el contenido).

petant, fundi pro se preces atque orationes antistitis, quām ipsi fundant sanguinem sacerdotis. Si autem in suo furore permanserint, atque in istis insidiis ac minis suis parricidalibus crudeliter perseveraverint, nullus Dei sacerdos sic infirmus est, sic jacens et abjectus, sic imbecillitate humanæ mediocritatis invalidus, qui non contra hostes et impugnatores Dei divinitus erigatur, cuius non humilitas et infirmitas vigore et robore Domini protegentis animetur¹. Nostra nihil interest, aut a quo aut quando perimamur, mortis et sanguinis præmium de Domino recepturi. Illorum flenda et lamentanda concisio² est, quos sic diabolus excæcat, ut, æterna gehennæ supplicia non cogitantes, antichristi jam propinquantis adventum conentur imitari.

Et quamquam sciam, frater charissime, pro mutuâ dilectione quam debemus et exhibemus invicem nobis, florentissimo illic clero tecum præsidenti et sanctissimæ atque amplissimæ plebi legere te semper litteras nostras; tamen nunc et admoneo et peto ut, quod aliâs sponte atque honorificè facis, etiam petente me facias, ut, hâc epistolâ mæ lactâ, si quod illic contagium venenati sermonis et pestiferæ seminationis irrepserat, id omne de fratrum auribus et pectoribus exuatur, et honorum integra ac sincera dilectio ab omnibus hæreticæ detractionis sordibus repurgetur³. Declinent autem de cætero fortiter et evitent dilectissimi fratres nostri verba et colloquia eorum quorum sermo ut cancer serpit, sicut Apostolus dicit: *Corrumpunt*

¹ Este es el verdadero valor cristiano, que deriva toda su fuerza de Dios, y que no se rinde á ninguna amenaza, á ningun peligro, á ningun género de tormentos.

² Destrozo, mortandad.

³ Sea purificada de las manchas de todas las calumnias de los herejes.

ingenia bona confabulationes pessimæ^a; et iterum: *Hæreticum hominem post unam correptionem evita, sciens quia perversus est hujusmodi, et peccat, et est a semetipso damnatus^b*. Et per Salomonem loquitur Spiritus Sanctus: *Perversus, inquit, in ore suo portat perdictionem, et in labiis suis ignem condit^c*. Item denuò monet, dicens: *Sepi aures tuas spinis, et noli audire linguam nequam^d*; et iterum: *Malus obedit linguae iniquorum, justus autem non intendit labiis mendacibus^e*.

Quòd quamquam sciam illic fraternitatem nostram, vestrâ scilicet providentiâ munitam, sed^f et suâ vigilantiâ satis cautam, nec capi hæreticorum venenis posse nec decipi, tantumque apud illos prævalere magisteria et præcepta divina, quantus illis in Deum timor est, tamen ex abundanti^g vel sollicitudo nostra vel charitas scribere ad vos ista persuasit, ut^h nulla cum talibus commercia copulentur, nulla cum malis convivia vel colloquia misceantur, simusque ab eis tam separati, quām sunt illi de Ecclesia profugi, quia scriptum est: *Si autem et Ecclesiam contempserit, sit tibi tanquam ethnicus et publicanusⁱ*. Et beatus Apostolus non monet tantum, sed et jubet a talibus ut recedatur: *Præcipimus, inquit, vobis in nomine Domini Jesu Christi, ut recedatis ab omnibus fratribus ambulantibus inordinatè et non secundum traditionem quam acceperunt a nobis^j*. Nulla societas fidei et perfidiæ^k potest esse: qui cum

^a Y además vigilante y cauta por si misma.

^b A mayor abundamiento.

^c Para que no entableis ni sostengais con semejantes hombres ningun género de relaciones.

^d *Perfidia*; la impiedad, la incredulidad. Esta palabra se emplea especialmente para designar la impiedad de los judíos.

^e II Tim. ii; I Cor. xv.—b Tit. iii.—c Prov. xvi.—d Eccles. xxvi.—e Prov. xvii.—f Matth. xviii.—g II Thess. iii.

Christo non est, qui adversarius Christi est, qui unitati et paci ejus inimicus est, nobiscum non potest cohære-re. Si cum precibus et satisfactionibus veniunt, audian-tur: si maledicta et minas ingerunt, respuantur¹.

Opto te, frater charissime, semper benè valere.

EPÍSTOLA LV.

AD THIBARITANOS, DE EXHORTATIONE MARTYRII.

CYPRIANUS plebi Thibari² consistenti salutem.

Cogitaveram quidem, fratres dilectissimi, atque in votis habebam, si rerum ratio ac temporis conditio per-mitteret, secundūm quod frequenter desiderāstis, ipse ad vos venire, et quantulācumque mediocritate exhortationis nostrāe præsens illic fraternitatem corroborare. Sed, quoniam sic rebus urgentibus detinemur ut longē istinc' excurrere, et diù a plebe cui de divina indulgen-tia præsumus abesse, non detur facultas, has interim pro me ad vos vicarias litteras misi. Nam, cùm Domini instruentis dignatione instigemur sæpiùs et admone-amur, ad³ vestram quoquè conscientiam admonitionis nostrāe sollicitudinem perferre debemus. Scire enim debetis et pro certo credere ac tenere, pressuræ diem super caput⁴ esse cæpisse, et^a occasum sæculi atque

¹ Nada más limpio, más breve, ni más perentorio que este *ultimatum*, resumen y conclusión de la presente carta, que es la obra maestra epistolar de nuestro Autor, y uno de los más admirables trozos de elocuencia de todas las literaturas y de todas las edades.

² Thibaris, ciudad de África.

³ Debemos hacer extensivas al bien de vuestras conciencias nuestras solícitas exhortaciones.

⁴ Los latinos, hablando de un peligro inminente, decían que le tenían ó estaba *supra caput*.

^a II Thess. II.

antichristi tempus appropinquâsse¹, ut parati omnes ad prelum stemus, nec quidquam nisi gloriam vitæ æternæ et coronam confessionis dominicæ cogitemus, nec putemus talia esse quæ veniunt, qualia fuerunt illa quæ transierunt.

Gravior nunc et ferocior pugna imminet, ad quam fide incorruptâ et virtute robustâ parare se debeant milites Christi considerantes idcirco se quotidie calicem Sanguinis Christi bibere, ut possint et ipsi prop-ter Christum sanguinem fundere. Hoc est enim velle cum Christo inveniri, id quod Christus et docuit et fecit imitari, secundūm Joannem apostolum dicentem: *Qui dicit se in Christo manere, debet quomodo ille am-bulavit et ipse ambulare*². Item beatus Paulus aposto-lus exhortatur et docet, dicens: *Sumus filii. Si autem filii Dei, et hæredes Dei, cohæredes autem Christi, siqui-dem compatimur ut et commagnificemur*³. Quæ nunc omnia consideranda sunt nobis, ut nemo quidquam de sæculo jam moriente desideret, sed sequatur Chris-tum, qui et vivit in æternum, et vivificat servos suos in fide sui nominis constitutos. Venit enim tempus, fratres dilectissimi, quod jampridem Dominus noster prænuntiavit et docuit advenire, dicens: *Veniet hora ut omnis qui vos occiderit, putet se officium Deo facere. Sed hæc facient, quoniam non cognoverunt Patrem neque me. Hæc autem locutus sum vobis ut, cùm venerit hora eorum, memores sitis, quia ego dixi vobis.*^c

Nec quisquam miretor persecutionibus nos assiduis fatigari, et pressuris angentibus frequenter urgeri, quando, hæc futura in novissimis temporibus, Dominus antè prædixerit, et militiam nostram magisterio et hor-

¹ Muchos Padres de la Iglesia y Pontífices de los primeros siglos expresaron esta creencia de estar próximo el fin del mundo.

^a I Joan. II.—b Rom. VIII.—c. Joan. XVI.